

PRIJEDLOG ETIMOLOGIJE IMENA »ZAGREB«

Miroslav Kravar

Među spornim pitanjima obilno dokumentirane, ali u pojedinostima i dalje maglom zastrte prošlosti ranoga Zagreba etimologija njegova imena zanima, ili čak, kako se danas anglonaški kaže, »intrigira« ne samo hrvatsku povijest nego također i osobito našu toponomastiku, i to od samih njezinih početaka. Ako se ostave po strani različite legendarne predaje što nam ih o tom imenu prenose A. B. Krčelić i, pogotovo, I. K. Tkalčić, a nerijetko i noviji historičari, imamo od F. Miklošiča pa do naših dana i nekoliko znanstveno-etimoloških pokušaja što užih što širih stručnjaka koji su se ogledali u potrazi za porijeklom i značenjem imena novije hrvatske metropole.¹ Ovdje se, naravno, tim mnoštvom mišljenja ne moramo nanovo baviti, jer su općenito prikazivana i koliko-toliko ocjenjivana drugdje.² Ja bih se ovdje tek nadovezao na nedavnu bilješku prof. S. Babića u ovom časopisu, gdje se, u vezi s najnovijom etimološkom kombinacijom prof. M. Brandta, pozivlju na okup etimolozi, pa i lingvisti uopće, ne bi li oni unijeli što novoga svjetla u to staro pitanje.³ Time se, dakako, ne želi reći da i među dosadašnjim istraživačima nije bilo i te kako vrsnih lingvista, nego se nasuprot historičarima, koji su opet izbili u prednji plan, potiču na posao i lingvisti, kako bi se u tako važnu i zanimljivu sporu čuo i njihov glas. Stoga ću, odazivljući se na taj poziv, pokušati sa svoje strane osvijetliti pitanje o kojem je riječ, i to tako što ću uskrisiti jedan stari i anonimni domišljaj koji se dosada strogo znanstveno slabo uzimao u obzir, a Babić ga smatra i »neobičnim«, ali ću se pritome potruditi da ga potkrijepim vlastitim argumentima, kako bih ga, u nedostatku sigurnosti, učinio od pojedinačna domišljaja po mogućnosti znanstvenom hipotezom, i to, ako ništa drugo, što vjerojatnijom.

No prije toga treba da se osvrnemo, makar i u glavnim crtama, na najnoviju Brandtovu ponudu, koja nije još bila predmetom debate.⁴ Prema tom shvaćanju, koje se daje sa socijalno-ekonomskoga stanovišta, a lingvističkim kriterijima rukuje sasvim svojevrijedno, ime bi *Zagreb* bilo u vezi s ruskom imenicom *zahrebetnik* u starijem značenju »potkmet«, tj. seljak koji kao sjedi »za hrptom«, ili za ledima, kakvu kmetu i ra-

¹ To se ime javlja, kako je poznato, najprije u latinskom obliku, i to na početku XII. st., prvi put god. 1113. u naslovu *episcopus Zagrabienensis*, a drugi put 1134. u nazivu *episcopatus Zagrabienensis*, tada već izričito u odnosu na god. 1094., tj. na vrijeme osnutka zagrebačke biskupije četrdeset godina prije toga; usp. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1990 (= 1925), str. 635, i I. K. Tkalčić, *Monumenta civitatis Zagrabiae* I, Zagreb 1889, str. 1. Tek mnogo kasnije, jednom u XIV, a češće u sredini XV. ili čak XVI. st., čitamo ga u hrvatskom obliku *Zagreb*, dok se, stjecajem povijesnih okolnosti, i mađarski oblik *Zágráb*, a za njim i njemački *Agram* susreću u spomenicima također znatno prije nego naš. Te činjenice uvelike otežavaju pristup našem u biti lingvističkom predmetu.

² Usp. *Rječnik JAZU*, s.v. *Zagreb*. Od novijih radova v. T. Heres, Podrijetlo i značenje imena Zagreb u svjetlu nekih zagonetaka najstarije hrvatske povijesti, *Marulić* 16 (1983), str. 225 i d. i 367 i d. (s obiljem zanimljivih povijesnih podataka, ali malo lingvističke kritike).

³ S. Babić, Novo tumačenje imena Zagreb, *Jezik* 37 (1989), str. 64; v. također isti, O podrijetlu imena Zagreb, nav. dj. 34 (1986), str. 29 i d.

⁴ M. Brandt, Prilog temi o značenju imena »Zagreb«, *Radovi* Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu 22 (1989), str. 5 i d.

di za nj, ali bez obaveza prema gospodaru zemlje. Ja bih rekao da ta mogućnost ne bi došla u obzir prije svega lingvistički, i to ni fonološki, ni morfološki, ni semantički: prvo i drugo, stoga što u toj ruskoj riječi imamo osnovu *hreb(e)t-*, tj. kajk. *hrb(e)t-*, u značenju »hrbat« ili »leđa«, pa kad bismo odatle izvodili ime našega grada, našli bismo se pred dvama teškim jezičnim pitanjima: a) odakle u nas *g* prema ruskom *h*, čega inače nema, pogotovo kad ovo drugo već i imamo u našoj odgovarajućoj osnovi, i b) kamo su nestala bez traga dva druga dijela osnove one ruske riječi, sufiksi *-et-* i *-nik-*, bez kojih ona ne znači ni »hrbat«/»leđa«, a kamoli »potkmet«, ili, drugim riječima, zašto se onda grad ne bi zvao punim imenom *Zahrb(e)tnik*?⁵ I, treće, rus. *zahrebetnik* kao naziv za »potkmet« javlja se u ruskim spomenicima tek od XIV. odnosno XV. i XVI. st. dalje, a to znači da između hrv. *Zagreb* (navodno iz prasl. korijenja *greb-*) i rus. *zahrebetnik* (iz prasl. korijenja *ehrbz*) zijeve, osim očigledne semantičke razlike, i vremenski razmak od najmanje tri stoljeća.⁶ Da se i ne govori o tome kako u našem jeziku, napose u kajkavštini, i ne postoji nikakav analogon ruske *zahrebetnik* (tj. nešto kao *zahrb(e)tnik* istoga značenja; usp. kao najbliže slov. *zahrbtnjež*, ali u značenju »zaplotnjak«). A ime našega grada ne može, dakako, biti ruskoga porijekla. Tako bi onda Brandtovo tumačenje došlo u pitanje i kao povijesna pretpostavka.

Toliko kao uvod u naš etimološki pothvat kako je naprijed najavljen.

Stari je Zagreb, kao i toliki drugi gradovi od antičkih vremena do naših dana, nastao sinekizmom ili »sunaseljivanjem«, spajanjem dvaju ili više naselja u širu gradsku zajednicu. To su u danom slučaju, kako je iz lokalne povijesti poznato, Kaptol i Gradec ili Gornji grad s ranim zamecima Donjega grada. Ako je tako, a povijesna evidencija dokazuje da jest, onda bi postanak imena *Zagreb*, reklo bi se, valjalo tražiti u najstarijoj od tih cjelina. Ali historičari se upravo oko toga pitanja uvelike razilaze, iako se čini najvjerojatnije da bi najstarija jezgra grada mogli biti rani slojevi tzv. »biskupskoga Zagreba«, gdje arheološke potvrde o slavenskom, po svoj prilici hrvatskom živilju potječu još iz X.-XI. st.⁷ U svakom slučaju ime *Zagreb* kao zajednički naziv za čitavu aglomeraciju mora biti, kako vidimo, mlađega postanja nego nazivi njezinih dijelova, u stvari obični apelativi: *kaptol* (uz *župu) i *gradec*.

⁵ Već bi i **Zahreb(e)t* (što bi se s vremenom bilo sigurno i štokaviziralo u **Zahrb(alt)*) značilo nešto drugo; usp. dalje *Zahrt* < **Zahrb(a)t*.

⁶ Usp. kao najmjerodavnije u toj stvari I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka* I, Sanktpeterburg 1958 (= 1983), gdje te riječi kao staroruske još nema, što samo po sebi obesnažuje autorov pokušaj da se, uz poziv na neke sovjetske historičare, pojava »zahrebetnik«, a pogotovo sam naziv, dvostruko ekstrapolira: najprije iz razdoblja zreloga ruskog feudalizma na odnose i rječnik starije, kijevske epohe, a odatle onda i na hrvatske prilike XI. st.; v. nav. dj., str. 13 i d. Uostalom, rus. *zahrebetnik* moglo bi, u dotičnom značenju, biti i kasniji kalk prema njem. *Hintersaß* i sl. iz njemačkih pravnih predložaka.

⁷ Usp. kao novije N. Klaić, *Povijest Zagreba* I, Zagreb 1982, str. 9 i d. i 16 i d., gdje se sva ta pitanja kritički raspravljaju; v. također Z. Herkov, *Ime grada Zagreba u prošlosti*, Zagreb 1957, *passim* i posebno str. 39 i d.

U svakom slučaju, staro se predbiskupsko naselje, vjerojatno iz IX. st., nije moglo zvati *Kaptol*, što je kasniji naziv za samo crkveno sjedište: hrv. *kaptolom* ili, skraćeno, *kaptol* prema mađ. *káptalan* za lat. *capitul* *m (a hrvatski inače *kapitul* ili *kapituo*); v. *Rječnik JAZU*, s.v. Odatle tek kasnije *Kaptol* kao naziv čitava naselja nasuprot imenu *Gradec* za susjedni »gradec«. Kako se, dakle, prvotno zvalo kaptolsko naselje? Naši stariji rječnici, poimence Belostenčev i Della Bellin, imaju za stari Zagreb ime *Si opa*, u kojem po svoj prilici valja vidjeti nespretan pokušaj da se preko mađarskoga pravopisa zabilježi latinski hrvatska riječ *župa*: mađ. *zsupa > *zsopa, odakle lat. *si opa. Prema tome, staro je ime kaptolskoga naselja moglo biti naprosto *Župa, lat. *Si opa*.

Novija historiografija, pa i sama arheologija, sve više podrivaju vjeru u staru i tvrdokornu etimologiju koja ime *Zagreb* izvodi iz glagola *zagrepsti* odnosno iz imenica *greb*, upravo *greb*, ili *graba*. obje tobože u značenju »opkop« ili »jarak«, a znanstveno je brane počev od Miklošiča preko toliko drugih stručnjaka, uključujući donekle i P. Skoka, čak i noviji urednici Akademijina *Rječnika*⁵. A kad tamo, niti je iz *zagrepsti* lako na razuman način izvesti dotično ime, niti *greb* – bilo kao *grěb* ili kao *grēb* – znači u nas išta drugo osim »groba« odnosno »sugreb«, dok *graba* kao očevidan germanizam novijega vremena već i zato otpada; osim toga, ni sam situs ne pokazuje tragova nekakva »opkopa« ili »jarka« iz ranijih epoha srednjega vijeka⁶.

Stoga bi bilo u najmanju ruku oportuno da se i mi okrenemo drugamo.

Stari i, kako sam rekao, anonimni domišljaj koji se ovdje nastoji rehabilitirati u hipotezu potječe iz uvoda u Tkalčićevu zbirku zagrebačkih spomenika kao jedna od njegovih »usmenih priča« o predmetu, a glasi: »... hoće neki da je Zagrebu postalo ime odatle što je ležao pod ili za briegom pa da je u izgovoru mjesto Zabreg nastalo Zagreb«⁷. To znači da je u piščevo vrijeme, potkraj prošloga stoljeća, bilo ljudi – dođuše »nekih«, ali vjerojatno i učenih – koji su vjerovali da je ime *Zagreb* postalo metatezom od **Zabreg*. A takvo se mišljenje – tko zna da li kao odviše trivijalno ili kao tobože pučkoetimološki sumnjivo – susreće rijetko poslije toga u znanstvenim pokušajima rješavanja naše zagonetke, osim što mu se u svoje vrijeme V. Klaić koliko-toliko približio, ali ne ulazeći dublje u samu stvar⁸, dok su ga se u naše vrijeme Skok i N. Klaić dotakli više ili manje neizravno, prvi nešto pitanje ali na za nj neobičan način, a druga nešto odlučnije ali ipak sasvim letimično⁹. U svakom slučaju, vrijedan je pažnje navod tih dvoje stručnjaka o tome da u bližoj ili daljoj okolini Zagreba ima i dan-danas mjesta u kojima se ime našega grada čuje kao *Zabreg*, čega se sjećam i sam s izletâ iz davnih studentskih dana. A to bi moglo biti jedno od dvoga: ili semantički uvjetovana metateza koja hoće da »protumači« inače slabo razumljivo ime grada ili, možda, nešto drugo o čemu će biti govora u nastavku.

Ja ću se ovdje zadržati upravo na toj pretpostavci o metatezi, tj. na mogućnosti da je prvotno ime **Zabreg*, što znači, dakako, »naselje za briegom«, premetanjem konsonanata *b* i *g* prešlo u toku vremena u *Zagreb*¹⁰. Ali kako riječ *brijeg* u hrvatskom ili

⁵ *Rječnik JAZU*, s.v. *Zagreb*.

⁶ *Rječnik JAZU*, s.v. *greb* i *graba*; v. također N. Klaić, nav. dj., str. 19.

⁷ Tkalčić, nav. dj., str. VIII. Jedna je druga »usmena priča« legenda o kutrigursko-bugarskom vođi Zabregu kao imenodavcu Zagreba.

⁸ Usp. V. Klaić, *Zagreb 1901-1913, Zagreb 1934*¹, str. 8 i d., gdje se uz *Zagreb* navode analogije kao *Zagora*, *Zagvozd*, *Zaluka* i sl., ali ne i **Zabreg*.

⁹ To je, u biti, jedno te isto mišljenje u dvije verzije, u kojem se uzimlju u obzir obje riječi, *greb* i *breg*, i čisto asocijativno povezuju, ali ponešto različito. Skok *Etimologijski rječnik I*, s.v. *grabititi*, iznenađuje tvrdnjom da *grěb*, tj. »groba«, ali tobože i »obala« (drugo je *greb*, po Belostenču, *Gazophylacium*, s.v., »sugreb«) u imenu *Zagreb* potječe od sintagme »za grebom«, dakle »za obalom«, u danom slučaju potoka Medveščaka, navodeći kao dokaz tome naziv *Zabreg* za *Zagreb* u Krasiću i drugdje gdje je *breg* i danas »obala«; v. također isti, Toponomastički prilozi, 5. *Zagreb*, *Časopis za slovenski jezik, književnost i zgodovino* 7 (1928), str. 1 i d. Od toga tumačenja polazi i N. Klaić, nav. dj., str. 18 i d., koja sasvim intuitivno prelazi sa *greb* na *breg* u značenju »obala«, samo što potok Medveščak zamjenjuje rijekom Savom i dodaje sa svoje strane da se u pučkom govoru i danas čuje *Zabreg* mjesto *Zagreb*.

¹⁰ Time, naravno, odstupam od oblika *Zagreb* kao prvotnoga u dosadašnjim tumačenjima, među kojima je kao jedno od novijih i prilično koherentna, ali povijesno ponešto smionâ a lin-

srpskom jeziku, kao i u većini drugih slavenskih, ima dva osnovna, podosta različita značenja, »brdo« i »obala«, koja su usto u našem konkretnom slučaju obadva topografski prikladna, čini se da bi nam se svakako valjalo odlučiti za jedno ili drugo od njih. Jer stari je Zagreb, mali srednjovjekovni župski grad, zaista ležao koliko »za brdom« u valovitom prigorju Medvednice, ako se gledao s bilo koje strane, toliko i »za obalom« Save, ako se gledao s južnih prilaza rijeci. Ali mi se, uza sve to, nećemo upuštati u tu koliko god važnu topografsku dilemu, jer nas stvar ne zanima geografski nego lingvistički; nama je dovoljno što oba značenja, »brdo« i »obala«, odgovaraju kao realna podloga naše pretpostavke. Tko se opredijeli za naš prijedlog može naknadno istraživati koje je od ta dva značenja u danom slučaju vjerojatnije¹⁴.

Eventualni toponim *Zabreg, da nastavimo lingvističkim kolosijekom, za oznaku naselja, pa i grada »za brijegom«, dakle bilo »brdom« ili »obalom«, uklapao bi se u našem jeziku u odulji niz morfološko-semantičkih analogija, tj. sličnih mjesnih imena istoga oblika i istoga značenja, i to na području svih triju naših dijalekata¹⁵.

Neka ovdje bude dosta navesti nekoliko najbližih analogija u oba navedena značenja (iako naša grada odlučno nameće »brdo« na račun »obale«)¹⁶:

Zabrado: nekoliko sela ili zaselaka što u Hrvatskoj, što u Bosni i Hercegovini što u Srbiji;

Zagora: više sela u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori;

Zagreiben: a) mahala u općini Čajniče u Bosni; b) selo u općini Split u Dalmaciji;

Zagvozd: a) selo u općini Imotski u Dalmaciji; b) zaselak u Selcima na otoku Braču;

Zahrt (po svoj prilici iz **Zahrbl/a/t*): selo u općini Delnice u Gorskom kotaru;

Zahum: a) selo u općini Prozor u Bosni; b) zemljište u Poljicima u Dalmaciji;

Zapeć: a) selo u općini Vrbovsko u Gorskom kotaru; b) kraj u općini Gospić u Lici;

Zastrane: a) njiva i šuma u selu Bosnići u Bosni; b) zemljište u Vrbniku na otoku Krku (ovdje s nastavkom -i);

Zavrh: dvadesetak sela ili zaselaka u Hrvatskoj i Crnoj Gori.

lingvistički odviše maštovita hipoteza dr. M. Peraka, *Odakle potječe ime grada Zagreba?* Sisak 1983, str. 48 i d., koja još i danas čeka meritornu ocjenu. Tu se *Zagreb* na neobičan način izvodi iz lat. *Agria, navodnog imena tobožnjega rimskog poljskog dobra na dotičnom prostoru (uz dobro potvrđeno *Agria* za mađarski grad Jegar, mađ. *Eger*, njem. *Erlau*). Taj bi se domišljaj mogao uzeti u obzir pod dva uvjeta: prvo, kad bi nam rimsko naselje pod tim imenom bilo zaista povijesno potvrđeno, i to *in situ*, što nažalost nije slučaj, i, drugo, kad bi se iz takva imena zaista moglo izvesti *Zagreb* na način što nam ga pisac predlaže, tj. tobožnjim protetskim *z-*, za koje mjerodavna slavistika ne zna, i sufiksom *-eb-*, kao u nas u *jastreb*, *galeb*, *jareb* i sl., poznatim u imenima dviju-triju ptica, ali ne i naselja; v. također isti, *Obrana protetskog z: Prilog problemu postanka imena Zagreb*, Sisak 1989. Uostalom, lat. *Agria bi u izravnu romanско-slavenskom kontaktu bilo dalo kajk. *Jager/*Vager, *Oger ili što slično.

(Dr. Peraku zahvaljujem i ovdje na navedenim radovima što mi ih je ljubazno poslao na dar.)
¹⁴ Taj bi posao mogao biti isto tako bezizgledan kao i traženje prve usmene potvrde za dotično ime.

¹⁵ Sva su ta imena samo ograničen izbor iz širokoga kruga toponima koji se, kao laviji dio toponimije naseljenoga svijeta, odnose na prirodna obilježja dotičnih naselja, zemljišta, gora, voda i sl.

¹⁶ Potvrde sam uzimao iz *Rječnika JAZU* i dvaju imenika mjestâ: *Imenik naseljenih mesta u FNR Jugoslaviji*, Beograd 1951, i *Imenik naselja SR Hrvatske*, Zagreb 1971; za ostale sam se zemlje služio boljim atlasima. Starije oznake kotara ili srezova zamijenjene su oznakama općina.

Istih ili sličnih mjesnih imena kao što su upravo navedena ima, dakako, i na drugim južnoslavenskim jezičnim područjima; takva su, na primjer:

Zabrdo: tri sela u Sloveniji;

Zagora: a) zaselak u općini Nova Gorica u Sloveniji; b) dva grada u Bugarskoj: *Stara i Nova*;

Zagrič: selo u općini Trebnje u Sloveniji;

Zahrib: sela u općinama Trbovlje i Cerknica u Sloveniji;

Zaplanina: selo u općini Žalec u Sloveniji;

Zavrh: petnaestak sela i zaselaka u Sloveniji.

Odatle se vidi kako bi se naša lista sličnih, pa čak i istih mjesnih imena uz pomoć odgovarajućih pomagala – imenikâ naselja, topografskih karata, toponomastičkih rječnika i sl. – dala po volji i proširiti, pogotovo ako bismo prešli i na šire slavensko područje. Ali za našu će svrhu biti dosta i ovo što smo naveli kako bismo pokazali da bi nešto kao *Zabreg bilo i morfološki i semantički moguće u inventaru naše toponomije. A da je i zaista tako, svjedoči nam činjenica što je u nas, na našem užem jezičnom prostoru, toponim *Zabreg* – sada već bez asteriska eventualnosti – u smislu »mjesto za brijegom«, tj. »za brdom« a gdje gdje možda i »za obalom«, i sam stvarno zastupljen, i to dovoljno široko, u sva tri refleksa »jata«; takva su mjesna imena:

Zabreg: a) toponim iz hrisovulja srpskoga cara Dušana (ovdje kao *Zabrěgъ*); b) zaselak u općini Pazin u Istri (sada dio grada)¹⁷;

Zabrig: selo u općini Duvno u Bosni;

Zabrijeg: osamljena kuća u općini Dubrovnik u Dalmaciji.

Štaviše, za naše *Zabreg*, bolje reći – *Zabrěg*, koje je sada već na čvrstom tlu stvarnosti, ima i daljih slavenskih analogija. U tom pogledu udara u oči češki primjer

Zábřeh (tj. fonem po fonem u skladu s našim imenom): gradić u Moravskoj na gornjoj Moravi (da li »za brdom« ili »za obalom«, ili čak oboje, valjalo bi vidjeti na licu mjesta)¹⁸. To je ime upravo češka potvrda za mogućnost našega *Zabreg* kao imena gradskoga naselja.

Vrijedno je uzgred spomenuti i to da u ruskom jeziku postoji i apelativ *zabereg* (opet fonem po fonem prema našem imenu), obično u pluralu *zaberegi* u značenju »naslage leda na rječnoj obali«¹⁹.

Sve nas to upućuje na zaključak da je imenica *zabrěg* kao prijedložna složenica određena općega značenja otvorena mogućnost praslavenskoga rječnika, koja se tu i tamo, u ovom ili onom posebnu smislu, može javljati i kao toponim *Zabrěg*. U toj smo je primjeni našli u našem i češkom jeziku, a nije isključeno da postoji i drugdje.

I, na koncu, ako bismo išli dalje, izvan slavenskoga kruga, mogli bismo, npr. na njemačkom jezičnom području, naći i daljih morfološko-semantičkih analogija, kao što su:

¹⁷ N. Klaić, nav. dj., str. 20, optirajući, kako smo vidjeli, za značenje »obala«, i to Save, a ne »brdo«, navodi još jedan *Zabreg* kao ime kraja »za obalom« uz potok Plavnicu u općini Bjelovar, a to je i jedina njezina potvrda.

¹⁸ Usp. V. Šmilauer, *Příručka slovanské toponomastiky*, Praha 1970, str. 38 i 197, gdje toga toponima među odgovarajućim primjerima nema. Usput rečeno, danas je u češkom *břeh* uglavnom »obala«.

¹⁹ U ruskom je *bereg* od davnine samo »obala«, a rus.-csl. *brěgъ* može biti i »strmina«; v. Sreznjevskij, nav. dj. s.v. *bereg/brěgъ*.

Hinterberg: selo u jugoistočnoj Bavarskoj;

Hindenberg: a) selo u okrugu Schwerin; b) selo u okrugu Potsdam; c) selo u okrugu Cottbus (sve troje u Istočnoj Njemačkoj);

Hinterhub: granični prijelaz u Vorarlbergu u Austriji.

Te su njemačke analogije značajne kao dokaz da je opći pojam »zabrëg« i u indoevropskom okviru prikladan da posluži kao toponim dotičnoga značenja.

Nakon što smo utvrdili najprije mogućnost pa onda i realnost toponima *Zabrëg* i pokazali na nekoliko konkretnih primjera njegovu razmjernu raširenost na našem jezičnom području, uputivši ujedno i na njegovu općeslavensku, pa čak i indoevropsku pozadinu, trebalo bi ogledati koliko je vjerojatan kao prethodni oblik imena grada Zagreba. U tom se smislu valja pozabaviti pitanje mogućnošću metateze *Zabreg > *Zagreb*.

Ovdje treba podsjetiti na činjenicu da je metateza kao jezično raširena glasovna pojava poznata više po svojim pojedinačnim efektima nego po općem karakteru svoga djelovanja. U ovom drugom, općelingvističkom vidu obrađena je osobito u M. Grammonta zajedno s drugim »velikim pojavama razvojne fonetike«, kako ih pisac zove²⁰. Tu se kao posebni uzroci metateze navode poimence dva: anticipacija ili izgovaranje potonjega konsonanta unaprijed, npr. *kapral* > *kaplar*, i artikulacijski red, npr. *mogila* > *gomila*, pri čemu se, u ovom drugom slučaju, očituje težnja prema davanju prednosti izdisajnom smjeru pred obratnim²¹. Da bi se vidjelo u kakvu su artikulacijskom odnosu naša dva glasovna niza. [za:breg] i [za:greb], dovoljno ih je usporediti jedan s drugim s obzirom na njihove krivulje kretanja jezika pod nepčanim svodom: dok niz [za:breg] zahtijeva složenu cik-cak krivulju (od zubne točke preko usnene i nadzubne do stražnjonepčane, dakle u obratnom smjeru), u nizu [za:greb] ta je krivulja kružna (od zubne preko stražnjonepčane i nadzubne do usnene točke, tj. u izdisajnom smjeru). To će reći da je ova druga artikulacija na svoj način organski lakša i nekako udobnija. Stoga se već na temelju toga ne bi trebalo čuditi ako je prvotno *Zabreg pod povoljnim vanjskim okolnostima prešlo u *Zagreb*²².

No, ako se naše izlaganje prati pažljivo, nameće se samo po sebi pitanje: kako to da je u našem spornom slučaju došlo do metateze *b-r-g* > *g-r-b*, a da su naprijed navedena, također naša imena *Zabrëg* u tri refleksa »jata«, isto kao i češko *Zábřeh*, koja se i dan-danas govore nepromijenjena, ostala pošteđena od nje? To je pitanje slično onome o uvjetima nastajanja tzv. mutacija u biologiji. One su svagda slučajne i neovisne o potrebama okoline dotičnoga organizma, što ne znači ipak da su bezuzročne. U našem bi toponomastičkom predmetu valjalo računati s djelovanjem međujezičnih činitelja, tj. sa slučajem jezikâ u kontaktu kao jednim od općih uzroka razvojno-fonetičkih pojava²³. Jer zna se i to da metateza nastupa rado upravo u takvim okolnostima, bilo u kontaktu među jezicima ili među dijalektima. Ovdje bi, dakle, bila po srijedi mogućnost kontaminacije između dvaju starih oblika našega imena, hrvatskog i mađarskog,

²⁰ M. Grammont, *Traité de phonétique*, Paris, 1933, str. 399 i d.

²¹ To je, dakle, princip manjega otpora, jer se čovjek govoreći koristi izdisajem; »obratni« je smjer udisaj.

²² Što je u male djece česta obratna metateza *Zagreb* kao [za:breg], očito je po srijedi anticipacija krajnjega *b*, koje kao posljednje najdulje odzvanja u uhu.

²³ Grammont, nav. dj., str. 175 i d.

u smislu formule **Zabreg x *Zábrág/Zágráb = Zagreb*; drugim riječima, do metateze je moglo doći najprije pri preuzimanju našega imena **Zabreg* u mađarski jezik, gdje su skupovi *br* i *gr* kao tuđi podjednako neobični pa su se, nakon kolebanja između **Zábrág* i *Zágráb*, ustalili konačno u ovom drugom, tj. izdisajnom smjeru kao lakšem, a to se onda tek naknadno i postupno moglo prenijeti i na hrvatski oblik kao *Zagreb*²⁴. Taj je strani poticaj morao biti to jači što je i sr.-lat. *Zagrabia* (ili, rjeđe, *Zagabria* kao danas u talijanskom uz dodatnu metatezu glasa *r*), koje je i samo nastalo prema mađarskom uzoru, djelovalo u istom smislu. U prilogu takvu mišljenju svjedoči i jedna rana, za nas veoma dragocjena potvrda mađarskoga oblika *Zabrag* (što u latinskom tekstu vrijedi kao *Zábrág*), vjerojatno prema hrv. **Zabreg*, u Kronici anonimnoga notara prosvijećenoga kralja Bele III (1172-1196), gdje se kazuje kako su negdje u X. st. tri mađarske vojskovođe, dolazeći od Petrove gore, »zauzele utvrdu Zabrag«²⁵. To nam svjedočanstvo rječito dokazuje, ako ništa drugo, bar to kako se mađarski oblik dotičnoga imena u ranim hrvatsko-mađarskim jezičnim kontaktima, koji na usmenoj razini nisu mogli biti odviše živi, zaista kolebao između *Zábrág* i *Zágráb*, i to čak u pisanom latinitetu dvorske kancelarije. Treba se nadati da bi nam širi uvid u mađarske isprave do prve polovice XIV. st., tj. do vremena prvoga spomena Zagreba u hrvatskom obliku, mogao pružiti i više sličnih podataka.

Ovdje je prilika da se opet sjetimo onih mjesta bliže ili dalje zagrebačke okolice gdje se i dan-danas čuje *Zabreg* mjesto *Zagreb* i tako, u tom izgovoru, čuva, možda, nekadašnje ime našega grada. Stvar, dakako, nije sigurna, ali nije, kako smo pokazali, ni isključena, a to je za našu svrhu, bar zasada, dovoljno.

Na kraju treba, istini za volju, reći i to da ima i gdjekoja činjenica koja se, bar na prvi pogled, odupire našem tumačenju. To su, prije svega, dvije druge potvrde toponima *Zagreb*, a zatim i mjestimična pojava odgovarajućega apelativa²⁶. Od dva mjesna imena jedno je *Zagreb*, selo u Mačvi (1428, u Lj. Stojanovića, *Srpski pomenici* III, 3), o kojem danas ne znamo ništa, a drugo *Mali Zagreb*, zaselak sela Čovići kod Otočca u Lici, koji se tako zove očevidno po »velikom« Zagrebu²⁷. Od toga, dakle, ništa. A kao apelativ u našem jeziku *zagreb* se nalazi samo u Skoka – ne vidi se odakle – u značenju nekakvih grabalja za lov ribe, dok u nekim drugim slavenskim jezicima riječ dolazi u veoma različitim značenjima; tako u slovenskom: »pokop«, »hrpa«, »nanos« i »opkop«, u makedonskom: »sugreb« i »osip«, u češkom: »ognjište« i »nasip« i u ruskom: »zahvat«. Od svega bi toga za naš predmet moglo biti relevantno češko »nasip« i, oso-

²⁴ U nas se taj proces mogao otegnuti dva-tri stoljeća, sve do prvoga spomena imena *Zagreb* u hrvatskom obliku (ukoliko nije u toku i danas).

²⁵ I. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum . . . veteres et genuini* I, Vindobonae 1742, str. 87: »castrum Zabrag ceperunt«. N. Klaić, nav. dj., str. 19 i 21, citira dva puta to mjesto ne osvrćući se na ono mađ. *Zabrag*, tj. *Zábrág* – čak iz XII. st.! – kao na mogući dokaz za tadašnje hrv. **Zabreg*.

²⁶ Brandt, nav. dj., str. 9 i d., navodi prema Smičiklasu i tri slučaja iz XIII-XIV. st., gdje *Zagreb/Zagrab* dolazi kao antroponim tobože ne u smislu osobnoga imena, već staleškoga obilježja »potkmet«, što je također samo domišljaj. Jer takva bi oznaka mogla fungirati, na temelju ove ili one asocijacije, i kao nadimak, pri čemu i nije baš isto da li *Zagreb* ili *Zagrab*, a možda je po srijedi i kakvo tuđe ime u iskrivljenoj grafiji.

²⁷ V. o tome *Rječnik JAZU* pod dotičnim imenima. Još jedan *Zagreb* spominje Brandt, nav. mj., kao ime zemljišta u Vukomeričkim goricama južno od Zagreba, tumačeći ga u smislu svoje opće postavke. Tu bi se, na svaki način, moglo raditi o toponimu koji se jezično razvijao paralelno s imenom susjednoga grada.

bito, slovensko »nanos« i »opkop«, tj. značenje na kojem su već Miklošič, valjda kao rođeni Slovenac, a za njim i E. Berneker gradili svoje tumačenje. Ali tome nema, kako smo već rekli, niti kakve jezične potvrde u nas, napose u kajkavštini, na što upućuju i naši kajkavski rječnici, niti kakvih stvarnih tragova na gradskom tlu, na što smo već podsjetili; uostalom, radi se o imenu čitava grada, a ne njegova dijela, bolje reći – ruba²⁸.

No, osim toga, u prilog imenu *Zabreg*, a na teret imenu *Zagreb* kao toponimima govori i činjenica što prema onome prvom postoji, uz već navedene morfološko-semantičke analogije, i cio niz izvedenih mjesnih imena, kao što su *Zabrega*, *Zabrež*, *Zabrežani*, *Zabreže*, *Zabreže* i sl., sve u značenju čitavih naselja kao »mjesta za brijegom«, dok uz ovo drugo ima samo *Zagreblje* i *Zagrebica* kao oznaka mahala ili dijelova selâ, očevidno u vezi sa *greb* ili *greblje* mjesto *grob* i *groblje* u smislu »mjesta za grobom/grobljem«. Dok se, dakle, *Zabreg* i po značenju sasvim uklapa u prvu, širu skupinu toponima istoga značenja »naselje za brijegom«, u drugoj bi *Zagreb* kao »naselje za grobom« bilo jedva vjerojatno. I, napokon, uz zamjenu prefiksa *za-* prefiksom *pod-*, pri čemu se dobivaju po dva imena slična značenja ali različitim perspektiva, prema toponimu *Zabreg* postoji u našem i susjednim jezicima i *Podbreg*/*Podbrijeg*, a usto opet cio niz morfološko-semantičkih analogija, kao *Podbrdo*, *Podgora*, *Podgrič*, *Podhum*/*Pothum*, *Podpeč*/*Potpeč* i *Podvrh*, a također i daljih izvedenica, kao *Podbrege*, *Podbrežac*, *Podbreže*/*Podbriježe*, tj. ono isto što smo naprijed vidjeli uz prefiks *za-*; nasuprot tome, prema toponimu *Zagreb* ne postoji *Podgreb, a isto tako ni odgovarajuće analogije i dalje izvedenice, jer on ovdje stoji sam za se.

Tu bi se u smislu naše postavke moglo vidjeti kako toponim *Zagreb* kao slučajan i jednokratani proizvod puke glasovne mutacije ostaje osamljen u semantici leksičkoga sistema pa stoga nije ni čudo što se kao takav i odupirao toliko vremena pokušajima razumna tumačenja. Prema tome, i te činjenice upućuju na prvenstvo oblika *Zabreg* pred oblikom *Zagreb*, dakako, u povijesno-vremenskom smislu.

Što se pak tiče njemačkoga naziva *Agram*, čini se da su ga u svoje vrijeme A. Musić, a za njim i donekle po njemu i A. Mayer protumačili na uglavnom prihvatljiv način, videći u njemu, obojica veoma slično, rezultat odvajanja početnoga *z-* u *Zagreb* kao krivo shvaćena prijedloga (*aus* odnosno *zu*), što je u toponomastici veoma česta pojava²⁹. Ako pri tome prvi polazi od hrv. *Zagreb*, a drugi – možda bolje – od mađ. *Zágráb*, mislim da nije od odlučna značenja³⁰.

Da sažmemo sve ujedno, istaknimo u zaključku glavne misli našega naprijed izloženog toponomastičkog prijedloga.

²⁸ Kad bi se pak *Zagreb* zvao tako po tome što bi bio ležao za nekakvim »*grebom«, recimo napišom ili jarkom, onda bi takvo ili analogno ime nosio bar svaki treći grad srednjovjekovne Evrope, što – kako znamo – ne stoji. Osim toga, takva bi imena bila semantički nedovoljno distinktivna.

²⁹ Usp. A. Musić, Kako je postao oblik »Agram«? *Nastavni vjesnik* 9 (1901), str. 507 i d., i A. Mayer, Ime »Zagreb«, *Hrvatski jezik* 1 (1938), str. 55 i d.

Starije, austrijske potvrde *Agrim*, a pogotovo *Agrem*, polaze očevidno od hrvatskoga oblika.

³⁰ Kad bi Perakova *Agria bila stvarno, makar i samo srednjovjekovno, kad već nije ni antički potvrđena, mogao bi se pretpostaviti i obratan razvoj, pri čemu bi njem. *z'Agam* (< lat. *Agriam) preko mađ. *Zágráb* i sr.-lat. *Zagrabia* bilo utjecalo na hrv. *Zabreg > *Zagreb*. A ova-ko smo i ovdje u sferi čistih nagađanja, jer nam se dva slučaja pridjeva *Agriensis*, ako se zaista

Sva je prilika da je toponim *Zagreb* mogao nastati iz prvotnoga naziva *Zabreg kao grad »za bregom«, bilo »brdom« ili »obalom«, tj. iz naziva koji se u nas u obliku *Zabrég* javlja kao dovoljno potvrđena jedinica iz općeslavenskog toponomastičkog inventara, a nastao bi bio metatezom u okolnostima hrvatsko-mađarskih jezičnih kontakata. Takvo je tumačenje kudikamo vjerojatnije nego ono, tobože najvjerojatnije, koje ime *Zagreb* izvodi iz korijena *greb-*, kao u *zagrepsti*, pri čemu se upućuje na nekakvo *greb* veoma dvojbena značenja ili na kasniji germanizam *graba*, oboje tobože u značenju »opkop« ili »jarak«, što je jedno i drugo veoma teško, gotovo i nemoguće, smjestiti u prostorno-vremensku stvarnost, pogotovo kad se ima na umu da se radi o imenu već koliko-toliko razvijena gradskoga naselja. Osim toga, naša je etimologija, kako vidimo, i veoma laka, malne kao djetinji domišljaj, pa će u tome i biti, kako smo rekli, glavni razlog što se u znanstvenom poslu sve do u naše vrijeme toliko zaobilazila, iako valja priznati da ju je Skok, kopkajući oko nje, ipak dodirnuo, dok ju je N. Klaić oštro intuirala, ali ne navodeći za nju lingvističkih dokaza. Tako je ta mogućnost ostala i dan-danas otvorena, ali i osamljena u eri potraga za »težim« rješenjima. Ta pojava nimalo ne začuđuje, jer etimolozi znaju više puta, štono riječ, tražiti kruha svrh pogače u smislu: čemu jednostavno kad može komplicirano? pa bi tako moglo biti i u slučaju o kojem je riječ. A, u stvari, više je nego vjerojatno da se grad ili, bolje reći, župsko središte koje je, gledano iz ove ili one perspektive, ležalo naočigled »za bregom« nazvalo upravo *Zabreg*, što će tek naknadno, slučajnim djelovanjem metateze kao fonetičke mutacije u osobitim okolnostima jezičnih kontakata, prijeći s vremenom u *Zagreb*.

U tom se smislu ovdje mišljenje o metatezi *Zabreg > *Zagreb* iznosi kao hipoteza, dakle kao mogućnost koja se potkrepljuje nizom lingvističkih analogija, a i pokojim geografskim i povijesnim podatkom. Ona, naravno, ne pretendira na »suštu« istinu o predmetu, nego se zadovoljava višim stupnjem vjerojatnosti s obzirom na druga dosada ponuđena rješenja, uključujući i ona najnovija.

To utoliko prije što znanost, kako kaže negdje A. Meillet galski duhovito, ne živi od istine, već od dokaza.

Sažetak

Miroslav Kravar, sveuč. profesor u m. Zadar
UDK 801.54:808.62, izvorni znanstveni članak,
primljen 18. 5. 1990, prihvaćen za tisak 30. 6. 1990.
A proposal of etymology of the place-name 'Zagreb'

The paper contains a proposal of etymology of the place-name *Zagreb*, a very discussed topic of the Croatian linguistics. It moves from a well-known intuition which has found little scientific evidence so far, namely that the name *Zagreb* is to be derived through metathesis from *Zabreg 'place behind the hill/shore'. The hypothesis is corroborated by a plenty of wider and closer linguistic analogies as well as by some geographical and historical data. At the same time some newer opinions at issue are briefly reviewed.

odnose na zagrebačkoga biskupa, navode *a posteriori*, tek iz ranih habsburških isprava (1528. i 1531), pa bi se moglo uzeti da je *Agriensis* izvedeno odoka iz njem. *Agram*, što latinski zvuči kao akuzativ osnove *Agra-*. Naprotiv, u piščevu navodu o nazivu *episcopus Zagoriensis* u Kolumanovoj ispravi iz god. 1102. (i jednoj drugoj iz 1111) mogao bi se pridjev *Zagoriensis* odnositi na ime *Zagora kao sinonim imena *Zabreg. Na to bi upućivalo možda i navodno staro ime *Soroga* za Zagreb u Jambrešićevu *Lexiconu*, što bi moglo biti latinski pisano *Zagora* prema mađarskom izgovoru [z,gor], samo s premetnutim slogovima i s latinskim nastavkom -a.